

Шәкизада Сырым Бауыржанұлының «6D021500 – Исламтану» мамандығы бойынша философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алуы үшін ұсынылған «Қазақ халқының дәстүрлі діни танымындағы матуриди сенім мектебінің орны мен маңызы (XIX-XX ғғ. жазба деректер негізінде)» тақырыбындағы диссертациясына

АНДАТПА

Зерттеу жұмысына жалпы сипаттама. Диссертациялық жұмыста қазақ халқының дәстүрлі діни танымы мен матуриди сенім мектебінің сабақтастығы баяндалды. Зерттеу жұмысында қазақ халқының діни танымындағы матуриди сенім мектебінің орны мен маңызы XIX-XX ғасырлардағы жазба деректер негізінде жасалды.

Тақырыптың өзектілігі. Ұлттық әрі рухани құндылықтарды басшылыққа ала отыра өмір сүрген адам баласы қоғамда тұлғалық деңгейге көтеріліп, оның құқықтық әрі этикалық қарым-қатынас алаңында абыройын асқақтатып, мерейін үстем етеді. Мәдени мәртебесінің қаншалықты жоғары екендігі ұлтының рухани байлығының тереңдігімен бағаланады. Дінсіз, наным-сенімсіз өмір сүрген қоғамның жоқ екендігін ескерсек, әлемде әрбір халықтың ұлттық құндылықтары тәңірлік діндермен ұштасып жатады. 14 ғасырдан астам тарихы бар ислам дінінің сан түрлі мәдениетпен біте қайнасып, үндесуі, барша адамзаттың игілігіне бағытталғанын айқындайды.

Исламның күні бүгінге дейін қазақ жеріндегі эволюциясы бірнеше кезеңдерден тұрғандығын тарихи деректер растайды. Алғашқы кезеңі VIII ғасырдан бастау алып, Қарахандар уақытында, яғни X-XII ғасырларда келесі деңгейге өтіп, шарықтау кезеңі басталғаны мәлім. Бұдан кейінгі XIII-XV ғасырларды қамтыған Алтын Орда дәуірінің қалыптасу кезеңінен гүлденіп, соңында құлдыраған сәтіне дейін хандардың исламды қабылдауы мен мемлекеттік дін ретінде жариялауы оның қоғамдағы статусына және халықтың наным-сеніміне, діни ұстанымына да оң ықпал етті деуге негіз бар. XIX-XX ғасырлар мындаған жылдар бойы жалғасқан эволюциялық түрленудің абсолютті деңгейде болмаса да, діни мазмұндағы жазбалардың көбейіп, тұрақтылық пен бірқалыпқа келе бастаған сәті. Әрбір дәуірдің саяси-әлеуметтік, экономикалық, рухани жағдайаттарына байланысты исламның мән-мазмұны қазақ халқының діни танымының қалыптасуына әртүрлі үлгіде әсер етіп отырды. Қазақ халқының дәстүрлі діни танымының, дүниетанымының ұстындары алғашқы кезеңдерде ауыз әдебиеті арқылы таралып, келесі буын өкілдеріне жыраулық жанрда өтті. Тақырыбымызға арқау болған XIX-XX ғасырлардағы жазба деректердің басым көпшілігі, тіпті түгелдей кітәби ақындардың араб, парсы тілдердегі дереккөздерден сусындап, қазақтың дүниетанымына сай шығармаларды төл тілде тарқатып, арнайы діни бағытқа басымдық беріп, еңбектерді жазуы ерекше атап өтетін жайт. Мұның негізгі себептері ретінде қазақ даласында ғылым-білімнің дамуына, ұлттық кодтың жандануына ықпал етуге қауқарлы ойшыл тұлғалардың медреселерде тәлім алып, исламдық білім беру жүйесінің орнығуын айтсақ болады. Сол уақыттағы Орал, Түркістан, Сырдария, Ақмешіт, Жетісу,

Торғай, Семей өңірлерінде сан салалы білімдерді оқытқан медреселер исламнан бастау алатын қазақ халқының дәстүрлі діни танымын дұрыс қалыптасуына оң әсерін тигізді. Мұның көрінісін Абай Құнанбайұлының, Шәкәрім Құдайбердіұлының, Ыбырай Алтынсариннің, Мәшһүр Жүсіптің, Ғұмар Қараштың және өзге де тұлғалардың туындыларынан байқаймыз. Бұл кезеңде өмір сүрген ойшыл шайырлардың шығармаларынан, өлеңдерінен Құдай, пайғамбар атаулары тілге тиек етілмей жазылған жолдарды табу қиын. Олардың дұрыс діни түсінікті дәріптеп, иман мен исламға шақырғаны анық болғанымен де, теологиялық тұрғыдан, нақтырақ айтқанда матуриди мектебінің доктринасы негізінде Жаратушы Алла ұғымының онтологиясын, пайғамбарлық пен эсхатология және көп құрылымды иман мәселесінің мәні қаншалықты деңгейде талданғаны беймәлім, яғни матуридилік іліммен үндесу деңгейін анықтау зерттеуді қажет етеді. Мұның нәтижесі өз кезегінде жат, өзге елдің идеологиялары мен экстремизм, терроризм сипатындағы сан қилы қозғалыстардың құрбанына айналмаудың алдын алып, дұрыс дәстүрлі исламның платформасын қалыптастырады. Елдің еңсесі мен мемлекеттің мерейіне, сондай-ақ қазақ діни танымының қауіпсіздігін қамтамасыз ету тамыры терең тарихи тұлғаларымыздың туындыларына теологиялық тұрғыдан талдау жасап, ұлттық-рухани құндылықтарымызды қайта жандандырып, қадірлеуден басталады.

Еліміздің президенті Қасым-Жомарт Тоқаев бір сөзінде: «Халқымыздың дүниетанымына сай дәстүрлі исламды дәріптеу аса маңызды. Оның ғылыми-теориялық негізін дамыту қажет» деп сан ғасырлар бойы келе жатқан исламның қазақ халқының діни танымына сай дәстүрлі үлгісін ұсынудың маңыздылығына тоқталған. Философия ғылымдарының докторы, ғалым Досай Кенжетаев діни танымның ұлттық болмысымыздың өзегі, діни сананың эпистемологиялық қоры екенін, сондықтан қазақ мұсылмандығының мәні мен болмысының танылуы мен ғылыми тұрғыдан түсіндірілуі аса маңызды екенін атап өтеді. Сол үшін де халқымыздың діни танымына сәйкес келетін дәстүрлі исламның бейнесін осы зерттеуімізде XIX-XX ғасырлардағы жазба деректер бойынша екі үлкен сүнниттік сенім мектебінің бірі матуридилік іліммен қаншалықты үндесетінін анықтау өзекті болып отыр.

Тақырыптың зерттелу деңгейі. Ғылыми зерттеу жұмысы барысында матуридилік ілім мен қазақ халқының дәстүрлі діни танымын нақты жазба деректер негізінде салыстыра отыра, оның сабақтастығын кең ауқымда, терең зерттелмегеніне көз жеткіздік. Алайда Әбу Мансур әл-Матуриди мен осы мектептің танылып, қанат жаюына үлес қосқан өкілдерінің туындылары және теологиялық көзқарастары өз алдына шетелде зерттеулер жүргізіліп, кітап күйінде басылып шығып жатқанын айта кеткен жөн. Мысал ретінде төменде бірнешеуін атап өтейік:

- أبو منصور الماتريدي وآراءه الكلامية لعلي عبد الفتاح المغربي. القاهرة: مكتبة وهبة. ٢٠٠٩ م. ٤٥٦ ص.
- التعريف بالمدرسة الماتريدية (تاريخاً ومنهجاً وعقيدة) لعواد محمود عواد سالم. القاهرة: دار الإمام - الرازي. ٢٠١٥ م. ١٢٤ ص.
- الوسيط في عقائد الإمام الماتريدي. دراسة نقدية في المسائل الكلامية لمحمد خليل النويهي. عمان: دار - النور المبين. ٢٠١٨ م. ٣٣٦ ص.

جهود المدرسة الماتريدية في الرد على أهل الديانات الأخرى حتى نهاية القرن السابع الهجري لأحمد - حمدي أحمد علي. القاهرة: المكتبة الأزهرية للتراث. ٢٠١٧ م. ص. ٣٦٤.

- Orhan Şener Koloğlu. İmam Matüridi ve Matüridiyye Mezhebi. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı. 2018. s. 100.

- Hülya Alper. Matüridi. İzmir: DİB yayınları. 2019. s. 147.

- Şaban Ali Düzgün. Matüridi: Kayıp Aydınlanmanın İzinde. Ankara: OTTO. 2020. s. 414.

- Sönmez Kutlu. İmam Maturidi ve Maturidilik. Ankara: OTTO. 2016. s. 527.

- Selim Özarslan. Pezdevinin Kelami Görüşleri. Ankara: DİB yayınları. 2013. s. 108.

- Rudolph Ulrich. Al-Maturidi and the development of Sunni theology in Samarqand. Leiden: Brill publishers, 2015. – 362 p.

Аталған шетелдік зерттеулер тек әл-Матуриди және осы сенім мектебімен ғана шектелгендігі түсінікті жағдай. Бұл бағытта қалам тербеген отандық ғалымдарға келер болсақ, матуридилік ілім жайлы алғаш рет исламтану саласында Әкімханов Асқардың 2016 жылғы «Әбу Мансур әл-Матуридидің иман мәселелеріне қатысты ұстанымы («Китәб әт-тә’уиләт» атты еңбегі негізінде)» докторлық диссертациясын ерекше атап өтуіміз қажет. Сондай-ақ Қалмахан Ержан Сейтұлының «Матуриди ақидасы», «Матуриди ақидасы – Әбу Ханифа ілімінің жалғасы», «Асылдың сынығы Имам Матуриди» еңбектері және Самет Оқанұлының «Матуриди сеніміндегі таңдаулы тақырыптар» кітабы осы бағытта жазылған танымдық туындылар саналады. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы да имамдар форумында ислам дінінің сүннилік бағытын, атап айтқанда діни-құқықтық үкімдерде Әбу Ханифа мәзһабын, сенім мәселелерінде әл-Матуридидің жолын ұстанатындығын бекіткен. Сондай-ақ осы жолды басшылыққа ала отыра ислам құндылықтарын ұлттық құндылықтармен, әдет-ғұрыптармен ұштастырып, 2013 жылы көпшілік халыққа арналған «Дін мен дәстүр» кітаптар сериясын шығаруды қолға алды. Екінші кітабы 2017 жылы жарық көрсе, үшінші кітабы 2024 жылы «Ислам және дәстүр құндылығы» жылы аясында оқырманға жол тартты. Алайда аталған еңбектердің мазмұны әдет-ғұрыптар, қарым-қатынастар, отбасы мәселелері, бала тәрбиесі, тыйымдар мен ырымдар сынды тақырыптарды қамтыған. Бұдан бөлек Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы төрағасы Наурызбай Тағанұлы мүфтидің жетекшілігімен 2024 жылы жарық көрген «Бабалар ізімен: Қазақ даласындағы мұсылмандық мектеп» кітабы да осы бағытта соңғы шыққан еңбектердің бірі. 2018 жылы Қазақстан Республикасы Қоғамдық даму министрлігінің қолдауымен «Қазақстандық исламтану мектебін дамытуға қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізу» тақырыбы бойынша бірнеше томдық монографиялар жарық көрген еді. Соның ішінде ғалым Досай Кенжетаевтың «Қазақ мұсылмандығы және оның қалыптасу алғышарттары» деген ауқымды еңбегін ерекше атап өткен жөн. Сондай-ақ дәл осы 2018 жылы сол уақыттағы Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен үш жылға созылған, профессор Алау Әділбаев жетекшілік еткен «Қазақ қоғамында діни сананы қалыптастыруда матуридилік сенім жүйесінің рөлі мен Ислам-іші плюралистік дискурс шығару перспективалары» жобасы аясында басылып

шыққан «Матуриди сенім жүйесі және қазақы діни таным үйлесімі» ұжымдық монографиясы құнды саналады. Жоғарыда атап өткен Самет Оқанұлының «Бабалар ұстанған ақида (Матуриди ақидасының өзекті мәселелері)» еңбегі де осы бағытта атап өтетін кітаптардың бірі. Бұдан бөлек XIX-XX ғасырлардағы ойшыл ақындардың философиялық, этикалық-эстетикалық, әлеуметтік-саяси, діни көзқарастары жайлы зерттеулер жүргізіп жүрген Барлыбаева Гаухар, Қаратышқанова Қымбат, Шағырбай Алмасбек, Темур Аманқұл секілді зерттеуші ғалымдарды атап өтуге болады. Сондай-ақ түпнұсқа қолжазбалардың ғылыми айналымға енуі жолында ерен еңбек етіп жүрген профессор Төрәлі Қыдырдың қазақы мұсылмандық мектептің дамуына қосып жатқан үлесі орасан.

Зерттеу жұмысы барысында аталған төл тілімізде жарық көрген ғылыми, танымдық үлгідегі еңбектерде матуридилік ілім талданғанымен де, теологиялық, эсхатологиялық, метафизикалық, пайғамбарлық және иман тақырыптарын түгелдей қамтымағандығын байқауға болады. Сондай-ақ қазақ халқының дәстүрлі діни танымын негіздеуде XIX-XX ғасырлардағы түпнұсқа қолжазба деректері қолданылмағаны әлі де зерттеуді қажет ететінін аңғартады. Тіпті Абай Құнанбайұлының, Мәшһүр Жүсіптің, Ыбырай Алтынсариннің, Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларының түпнұсқасына сүйеніп, кирилл әріптерімен өңдеп шығарған ғылыми басылымдарда қателіктер орын алғанын байқадық. Зерттеуімізде осы олқылықтармен жұмыс жасап, 22 түпнұсқа жазба деректерін келтіріп, кем кетігін түзетуге тырыстық.

Зерттеу жұмысының нысаны мен пәні. Зерттеу нысаны – қазақ халқының дәстүрлі діни танымындағы матуриди сенім мектебінің орны мен маңызы. Зерттеу пәні – XIX-XX ғғ. жазба деректердегі қазақ халқының дәстүрлі діни танымының Жаратушы онтологиясы, метафизикалық, эсхатологиялық және иман мәселелерінде матуриди сенім мектебімен сабақтастығы.

Зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттері. Зерттеу жұмысының мақсаты – XIX-XX ғасырлардағы ойшыл қазақ ақындарының шығармаларын түпнұсқа қолжазбаларға сүйене отыра, Әбу Мансур әл-Матуриди және матуриди сенім мектебіндегі барлық теологиялық, эсхатологиялық, метафизикалық, иман мәселелеріне қатысты тақырыптармен салыстырып, қазақ халқының дәстүрлі діни танымы мен ханафи-матуриди доктринасы арақатынасын анықтап, сабақтастығын саралау. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін төмендегідей міндеттер қойылды:

- Таухид концепциясын матуридилік әдіснама негізінде дәйектеп, Ыбырай Алтынсарин, Шәкәрім Құдайбердіұлы түпнұсқа еңбектеріндегі методологиясын айқындау;

- Таухид концепциясын классификациялаудың қате екендігін діни мәтіндер арқылы талдап көрсету;

- Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп, Ыбырайдың діни дүниетанымындағы тәңірлік атрибуттардың жіктелуін, олардың негізгі қызметі мен философиялық мәнін баяндау;

- Эсхатологиялық тақырыптардың дәстүрлі діни таным мен матуриди мектебіндегі сабақтастығын анықтау;

- Ақыл, жан, рух және тән ұғымдарының түпкі мәнін теологиялық қырынан әрі қазақ әдебиетіндегі қолданысы жағынан бағамдау;

- Әруақ пен оның қолдауы, медет тілеу, сыйыну ұғымдарының таухид концепциясымен арақатынасындағы басты өлшемдерді анықтап, адам мен Жаратушы арасындағы ерекшеліктерді көрсету;

- Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Мәшһүр түпнұсқа қолжазбаларындағы иман шарттарының ханафи-матуриди доктринасымен қаншалықты үндесетіндігін анықтау;

- Көп құрылымды иманның мәні мен ақиқаты және одан туындаған талас-тартыстардың шешімін Әбу Мансур әл-Матуриди мен матуридилік ілімді дамытқан ғалымдардың тұжырымдары арқылы және қазақ ойшылдарының еңбектері арқылы беру;

- XIX-XX ғасырларда өмір сүрген көрнекті, ойшыл тұлғалардың жиырма екі түпнұсқа туындыларын басшылыққа алып, исламтанушылық қырын анықтап көрсету.

- Түпнұсқа еңбектер мен кейінгі шыққан академиялық басылымдардың сәйкестігін анықтап, қаншалықты үйлесетінін айқындау.

Зерттеудің ғылыми әдістер мен тәсілдері. Зерттеу жұмысы барысында тарихи-салыстырмалы, герменевтикалық, компаративистикалық, семантикалық-этимологиялық әдістер мен теологиялық, текстологиялық, деректанулық, жіктеу, түйіндеу, саралау сипаттау сынды талдаулар қолданылды.

Зерттеу жұмысының жаңалығы.

- Таухид – монотеистік діндердің басты ұстыны. Діни-құқықтық нормалар мен діни-этикалық талаптардың нәтижесі осы таухид концепциясының тұрақтылығынан көрінеді. Исламда білу, тану, сезіну, сену және мойындау секілді діни танымның деңгейлері арқылы Құдайдың жалғыздығын қабылдау басты талап. Таухид ұғымы біздің елімізге егемендік алғаннан бері емес, оның тарихы тереңде екендігі, оның бір көрінісі ретінде XIX-XX ғасырлардағы жазба деректер бола алатындығы айқындалып және ханафи-матуриди доктринасындағы таухид концепциясын дәйектеу әдіснамасы Ыбырай, Шәкәрім, Ғұмар Қараш секілді тұлғалардың түпнұсқа еңбектері бойынша салыстырылып, матуридилік іліммен методологиялық арақатынасы анықталды;

- Құран кітабындағы имплицитті сипаттағы муташабиһ мәтіндер түсінуде және түсіндіруде қиындық тудыратын күрделі мәселелердің бірі. Себебі тікелей Жаратушы Аллаға қатыстылығы мұның өзектілігін арттыра түсіреді. Әлемде және елімізде сәләфи-уаһабилік бағыттағы тұлғалар мен топтар діни мәтіндерді қате интерпретациялағандықтан антропоморфистік идеяға тап болып, Құдайдың трансценденттілігін дұрыс түсінбей жүргендер көп. Зерттеу жұмысымызда осы анық емес, бірнеше мағынаны қамту ықтималдығы бар муташабиһ мәтіндерді дұрыс түсіну методологиясы мен осы үлгідегі діни мәтіндерге герменевтикалық талдау жасаған Әбу Мансур мен матуридилік ілім қайнаркөздеріндегі тұжырымдар және Мәшһүр, Ыбырай, Шәкәрім секілді ойшыл тұлғалардың ұстанымы көрсетілді;

- Ислам теологиясында тәңірлік атрибуттар Құдайды танудың басты құралы ретінде қарастырылады. Тәңірлік атрибуттар саны нақты болғанымен,

классикалық діни еңбектерде ғалымдар тарапынан жіктелуінде біркелкілік, жүйелілік байқалмайды. Тіпті матуриди сенім мектебі өкілдерінің түсіндірмелері жинақтауды, қорытындылауды қажет етеді. Зерттеу жұмысымызда ханафи-матуриди дереккөздеріндегі және Абай, Шәкәрім, Ыбырай, Мәшһүр Жүсіп еңбектеріндегі тәңірлік атрибуттардың классификациясы нақтыланып, басты функциялары рационалды өлшеммен бағаланып, логикалық жүйемен келтірілгені анықталды;

- Эсхатологиялық тақырыптар матуриди сенім мектебі мен дәстүрлі діни таным негізінде бірізділікке қойылып, жүйелі түрде ұсынылды. Діни мәтіндердегі кейбір эсхатологиялық мәселелердің ХІХ-ХХ жазба деректердегі қайнаркөздермен үндестігі анықталды. Сондай-ақ зерттеу жұмысымызда ислам тарихында ғасырлар бойы талас-тартысқа айналған әрі елімізде де дау тудырған тауассул, истиғаса ұғымдарының мәні метафизикалық қырынан қарастырылды. Жаратушыдан дұға тілеу барысында ортадағы адамды дәнекер ету, марқұмның есімін тілге тиек ету, сыйыну мен табыну, қолдау мен медет тілеу сынды ұғымдар қазақ халқының лексикалық, этимологиялық, дүниетанымдық ерекшеліктеріне сәйкес рух, жан, ақыл әлеуеті арқылы анықталып, әруақтың қолдауы, медет тілеу сынды тіркестердің түпкі мәні айқындалды және матуридилік ілім негізінде таухид концепциясы басты өлшем ретінде қаралып, себеп-салдарлық күш пен абсолютті деңгейдегі күш-құдірет ара жігі ажыратылды;

- Дәстүрлі діни танымдағы иман шарттарының саны Абай, Шәкәрім, Мәшһүр Жүсіп, Ыбырайдың түпнұсқа еңбектері негізінде анықталды. Атап айтқанда ақырет күні мен өлгеннен соң қайта тірілу екеуі екі бөлек иман етуді қажет ететін шарттар екендігі айқындалды. Діни мәтіндердегі және ханафи-матуридилік қайнаркөздерде өлгеннен соң қайта тірілу шартын жеке дара қарастыру себебі анықталды;

- Адамның иманын анықтайтын «қалай иман ету керек?» мәселесі мен имандылығын айқындайтын сенім мен ізгі істер арақатынасында антропоцентристік діни сананың рөлі Әбу Мансур діни танымында және Абай Құнанбайұлы, Ғұмар Қараш, Шәкәрім Құдайбердіұлы шығармалары негізінде салыстырмалы талдау арқылы көрсетіліп, рационалистік, антропоцентристік сананың рөлі айқындалды;

- ХІХ-ХХ ғасырларда қалам тербеген ойшыл тұлғалардың 22 түпнұсқа еңбектері негізінде теологиялық, эсхатологиялық, метафизикалық және иманға, пайғамбарлыққа қатысты мәселелерге талдау жүргізіліп, исламтанушылық тұрғыдан олардың шығармаларына баға берілді;

- Бүгінге дейін соңғы жылдары қазақ ақындарының шығармаларын, өлең жолдарын өңдеп, бірнеше томдық академиялық еңбек ретінде шығарған басылымдардағы қателіктер көрсетіліп, текстологиялық, этимологиялық талдау жасалынды.

Қорғауға ұсынылатын негізгі тұжырымдар:

- Қазақ әдебиетінің майталман өкілдеріне тиесілі еңбектер кирилл әріптеріне ауыстырылып, зерттеу нысанына айналып, өңделіп жарыққа шығып жатқаны қуантады. Дегенмен біздің зерттеуімізде түпнұсқа мен кейінгі

басылымдардағы сәйкестікті анықтау барысында өзгешеліктер бар екені белгілі болды. Текстологиялық талдаулар кезінде кітаптың ішіндегі мәтіндерден бөлек, ақындарға тиесілі кітаптардың атауында да қателіктер бар екендігі, қолымызға тиген қолжазба нұсқалармен сай келмейтіндігін көріп, дұрыс шешімін ұсындық. Мысал ретінде Шәкәрімнің, Ыбырайдың, Мұғаз Батырғалиұлына тиесілі кітаптардың атауына қатысты кейінгі зерттеушілер тарапынан шығарылған басылымдарда олқылықтар анықталды;

- Діни схоластикалық мәселелерді терең талдағандардың бірі әрі бірегейі хакім Абайдың қазіргі таңда 38-қара сөз ретінде беріліп жүрген «Китаб тасдиқ» (қолжазбадағы атауы) тарауында иман жайында сөз бастап, құлшылық мәселелерімен аяқтайды. Абай Құнанбайұлының өзі кәләм іліміндегі полемикалық алаңды аса құптамаса да, осы жазбасында Құдайдың атрибуттары жайында терең талқылап, «Ләғайру уә лә һуә», яғни «сипаттар Жаратушының Өзі де емес, Одан бөлек те емес» деген тәңірлік атрибуттар жайында талас-тартысқа айналған өте күрделі мәселені ханафи-матуриди доктринасы аясында пікір білдіргені – мамандар үшін таңқаларлық дүние. Мұны Мәшһүр Жүсіп те тілге тиек еткенін ескерсек және осыған ұқсас түсіну үшін терең діни білімді қажет ететін мәселелерге қазақы дүниетаныммен үндестіре жеткізуі тақырыбымызға арқау болған ғасырлардағы тұлғалардың тек ақын, жазушы, этнограф қана еместігін, керісінше исламтану ілімдерін, нақтырақ айтқанда теологиялық-схоластикалық тақырыптарға еркін бойлай алғандығын аңғартады;

- Біздің зерттеу жұмысымыз президент Қасым Жомарт Тоқаевтың тілге тиек еткен дәстүрлі исламның ғылыми-теориялық негізін дамыту идеясын айқындай түсетін өзекті ғылыми жұмыс саналады. Осыған орай қазақ халқының қаншама ғасырлар бойы қалыптасқан дүниетанымы матуридилік іліммен үндесетіні тұжырымдалды;

- Теологиялық тақырыптардың қайсысын алсақ та қазақтың дәстүрлі діни танымында фатализмдік түсінікті теріске шығарып, антропоцентризмдік сананы басшылыққа алып, түбіндегі шешуші рөл Құдай болғанымен де, иман, тағдыр, эсхатология, тәңірлік атрибуттардың практикалық мәніне қатысты адамның жауапкершілігі мен қарекетіне ерекше басымдылық беретінін тұжырымдадық;

- Қазақ даласындағы мұсылмандық мектептің көрнекті өкілдеріне тән ғылыми-полемикалық әдістер мен дәйектеу методологиясы және дінге буквалистік санамен емес, рационалды қарау идеясы еліміздегі түрлі топтар мен беймәлім тұлғалардың және экстремизм, терроризмнің идеологиясымен уланғандарға төтеп бере алатын басты құрал екені тұжырымдалды.

Зерттеу жұмысының теориялық-тәжірибелік мәні. Зерттеу жұмысы нәтижесінен алынған теориялық тұжырымдар мен қорытындылар Қазақстандағы төл исламтану мектебінің қазақ халқының дәстүрлі діни танымы бойынша қалыптасуына негіз бола алады.

Әлемде ең үлкен сенім мектебі ретінде саналатын матуридилік ілімнің қазақы мұсылмандық мектеппен үндескен үлгісінің ғылыми тұрғыдан зерттеліп ұсынылуы аса маңызға ие. Халықтың дүниетанымына сай дәстүрлі ислам түсінігінің теологиялық жағынан егжей-тегжейлі зерттелуі ұлттық-рухани кодтың, елдің діни имунитетінің қалыптасып, жандануына оң ықпал етеді. Осы

бағытта Орталық Азия халықтарының, оның мәдениеті мен дінін, құқықтық, әдет-ғұрыптық тұрғысынан зерттеуге көңіл бөлген тұлғалар дереккөз ретінде пайдалана алады.

Сонымен қатар диссертация жұмысындағы қазақ халқының діни дүниетанымымен салыстыра талдау жасалған теологиялық тұжырымдар мен ғылыми нәтижелерін дінтану, исламтану мамандықтары мен қазақ әдебиеті бойынша жоғары оқу орындарында, медресе-колледждерде, арнайы діни салада зерттеулер жүргізетін орталықтар мен институттарда басты оқу құралы немесе дереккөз ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан өтуі (апробация).

Диссертациялық жұмыстың негізгі нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда барлығы 7 ғылыми мақала түрінде жарық көрді. Оның ішінде 1 мақала Скопус (Scopus) базасында, 6 мақала – Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда жарияланды.

I. Scopus базасындағы мақала:

Intercession in the Maturidi School and its place in Kazakh Religious Literature. Pharos Journal of Theology ISSN 2414-3324 online Volume 106 Issue 1 – (2025). p. 1-9.

II. Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынған ғылыми-танымдық журналдарда жарияланған мақалалар тізімі:

1. «Тәбәрік ұғымының ислам теологиясы мен қазақ халқының діни танымындағы көрінісі: компаративистикалық талдау» // ҚазҰУ Хабаршысы, философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. № 4 (66). – 51-58 бб.

2. «Әбу Ханифа және Матуриди мектебіндегі «шапағат» мәселесінің интерпретациясы» // Философия, саясаттану және дінтану институты, Философиялық және қоғамдық-гуманитарлық «Адам әлемі» журналы, Дінтанулық және исламтанулық зерттеулер сериясы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2018. № 4 (78). – 152-163 бб.

3. «Абай Құнанбайұлы мен Шәкәрім Құдайбердіұлының шығармаларындағы матуриди сенім мектебінің маңыздылығы» // ҚазҰУ Хабаршысы, Шығыстану сериясы. Алматы: «Қазақ университеті», 2019. № 2 (89). – 184-191 бб.

4. «Имам Матуридидің ғылыми әдісі және ерекшеліктері» // Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің хабаршысы. 2020. № 3 (91). – 369-373 бб.

5. «Тәуилат әһ әс-сунна» тәпсірі және оның қайнаркөздері» // Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университетінің хабаршысы. 2020. № 4 (92). – 364-368 бб.

6. Divine attributes in the maturidi teachings and traditional religion belief of the Kazakh nation: comparative analysis // ҚазҰУ Хабаршысы, Дінтану сериясы. 2024. № 4 (40). – 58-68 бб.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай кіріспеден, негізгі үш тараудан (бірінші тарау 3 тараушадан, екінші тарау 3 тараушадан, үшінші тарау 3 тараушадан, барлығы) 9 тараушадан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады. Жалпы көлемі – 241 бет. Пайдаланылған әдебиеттер саны – 280.